

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

گفتمان فلسفی اسلام و غرب

مجموعه مقالات فلسفه تطبیقی: وجود؛ زمان؛ علیّت؛ خدا
و معناداری زبان دین؛ در فلسفه‌های اسلامی و غرب

دکتر سید حسن حسینی (اخلاق)

حسینی (اخلاق)، سید حسن
گفتمان فلسفی اسلام و غرب: مجموعه مقالات فلسفه تطبیقی وجود، زمان،
علیت، خدا و معناداری زبان دین در فلسفه‌های اسلامی و غرب / سید حسن
حسینی (اخلاق): [برای] مرکز جهانی علوم اسلامی، معاونت پژوهش. -- قم: مرکز
جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۷.
۲۵۰ ص. -- (مرکز جهانی علوم اسلامی، معاونت پژوهش: ۱۱۴)
ISBN: 978-964-195-005-9 ۲۳۰۰۰ ریال
فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.
کتابنامه: ص. [۲۴۷] - ۲۵۰؛ همچنین به صورت زیرنویس.
۱. فلسفه تطبیقی - مقاله‌ها و خطابه‌ها. ۲. فلسفه اسلامی - مطالعات تطبیقی.
۳. صدرالدین شیرازی، محمد ابراهیم، ۹۷۹-۱۰۵۰ق. - نقد و تفسیر. الف. مرکز
جهانی علوم اسلامی. معاونت پژوهش. ب. عنوان.
۱۳۱ گ ۵ ح / B ۷۹۹

گفتمان فلسفی اسلام و غرب

مؤلف: دکتر سید حسن حسینی (اخلاق)

چاپ اول: ۱۳۸۷

ناشر: انتشارات مرکز جهانی علوم اسلامی

صفحه‌آرایی: سید مصطفی جعفری رحمت‌آبادی

چاپ: توحید • قیمت: ۲۳۰۰۰ ریال • شمارگان: ۲۰۰۰

حق چاپ برای ناشر محفوظ است.

مرکز پخش:

قم، خیابان بهار، جنب هتل الزهرا(س)، فروشگاه انتشارات مرکز جهانی علوم اسلامی

تلفکس: ۰۲۵۱۷۷۴۹۸۷۵

www.eshraq.com

E-mail: public-relations@Qomicis.com

مقدمه ناشر

نوشتاری که تقدیم می‌شود، مجموعه مقالاتی درباره برخی از مهم‌ترین مباحث فلسفی است. بیش‌تر این موضوعات، قدمتی همپای تاریخ فلسفه دارند. پژوهش درباره وجود، زمان، علیت و اثبات وجود خداوند، از دیرباز در فلسفه غرب و شرق، به ویژه میان فیلسوفان مسلمان، رواج داشت؛ هر چند دستاوردهای فیلسوفان در این عرصه یکسان نبود. پاسخ به این پرسش‌های اساسی، تفاوت میان فلسفه‌ها را رقم زده ولی یافته‌های مشترک و نقاط تلاقی نیز کم نبوده است.

امروزه با گسترش ارتباطات، پرداختن به این دغدغه‌های مشترک تاریخ بشر، می‌تواند از سویی به هم‌زبانی و همدلی بیش‌تر آدمیان کمک کند و از سوی دیگر، برجستگی یافته‌های عقلی در میراث علمی مسلمانان را آشکار سازد. شاید مناسب بود موضوعات مطرح در فلسفه دین و اشتراک و تفاوت آرای متفکران مسلمان و غربی در این عرصه، در مجموعه‌ای جداگانه تنظیم می‌یافت؛ ولی به دلیل کثرت موضوعات، فقط به موضوع معناداری زبان دین در کنار موضوعات دیرپای فلسفه پرداخته شده است.

امید می‌رود این نوع از جستارهای علمی در میان دانشمندان دیار ما رونق بیش‌تر یافته، به تعالی تفکر عقلی و بسط رویکرد تطبیقی مدد رساند. لازم می‌دانیم از جناب آقای دکتر سید حسن حسینی که این کتاب نتیجه تلاش تحقیقات اوست، سپاسگزاری کرده و از خدای بزرگ توفیق افزون‌ترشان را مسئلت نماییم. نیز مراتب سپاس صمیمانه خویش را تقدیم همه همکاران گرامی در معاونت پژوهش مرکز جهانی علوم اسلامی، به ویژه اداره کل برنامه‌ریزی و سامان‌دهی تحقیقات و انتشارات، می‌داریم.

مرکز جهانی علوم اسلامی
معاونت پژوهش

فهرست مطالب

مقدمه ناشر.....	۵
پیشگفتار.....	۱۱
۱. وجود در فلسفه‌های ملاصدرا و هایدگر.....	۱۷
چکیده.....	۱۷
۱. سیر بحث از وجود در فلسفه.....	۱۸
وجود در فلسفه جدید.....	۲۰
۲. وجود در اگزیستانسیالیسم.....	۲۳
۳. هایدگر؛ رهایی از متافیزیک و پرسش از وجود.....	۲۸
۳.۱. نقدهای هایدگر بر متافیزیک.....	۲۸
۳.۲. وجود در آغاز فلسفه غربی.....	۳۰
۳.۳. ادوار و اطوار وجود.....	۳۱
۳.۴. سیر فراموشی وجود در فلسفه غربی.....	۳۳
۳.۵. آغاز وجودشناسی از انسان.....	۳۵
۳.۶. پدیدارشناسی هرمنوتیک.....	۳۸
۳.۷. تحلیل دازین.....	۳۹
۳.۸. زمانندی دازین.....	۴۰
۴. وجود در فلسفه مشاء.....	۴۴
۵. وجود در حکمت متعالیه.....	۴۶
۵.۱. بداهت مفهوم وجود.....	۴۶
۵.۲. عدم بداهت حقیقت وجود.....	۴۸

۴۸	۳. ۵. اشتراک وجود
۴۹	۴. ۵. اصالت وجود
۵۳	۵. ۵. وحدت و کثرت وجود
۵۵	۶. ۵. منشأ تصور وجود
۵۸	۶. تطبیق فهرست وار بحث در حکمت متعالیه و اگزیستانسیالیسم
۵۹	۱. ۶. شباهت‌ها
۶۱	۲. ۶. تفاوت‌ها
۶۱	۱. ۲. نکات ویژه تفکر هایدگر
۶۳	۲. ۲. نکات ویژه تفکر ملاصدرا
۶۵	۲. زمان در اندیشه ملاصدرا و برگسون
۶۵	چکیده
۶۶	۱. زمان در فلسفه
۶۸	۲. برگسون و زمان
۶۹	۱. ۲. فهم و شهود
۷۵	۲. ۲. زمان ریاضی و زمان حقیقی
۷۸	۳. ۲. مخالفت با نگاه مکانیستی و غایت گرایانه
۸۲	۴. ۲. ماده و حیات
۸۵	۵. ۲. نتایج دید برگسون درباره زمان
۸۵	۱. ۵. ۲. توجیه اختیار آدمی
۸۶	۲. ۵. ۲. رابطه نفس و بدن
۸۷	۳. ۵. ۲. شر
۸۸	۴. ۵. ۲. امپریالیسم
۸۹	۵. ۵. ۲. رابطه علم و دین
۸۹	۶. ۵. ۲. الهیات پویشی
۹۰	۳. ملاصدرا و زمان
۹۰	۱. ۳. حرکت جوهری
۹۴	۲. ۳. زمان
۹۸	۳. ۳. انواع و اصالت انواع حرکت
۹۸	الف) حرکت قطعی
۹۹	ب) حرکت متوسطیه
۱۰۰	ج) کدام یک از انواع فوق اصالت دارند؟
۱۰۳	۴. شباهت‌ها و تفاوت‌های اندیشه‌های ملاصدرا و برگسون
۱۰۳	۱. ۴. شباهت‌ها

۱۰۵	۲. ۴. تفاوت‌ها.....
۱۰۹	۲. ۵. ویژگی‌های زمان در اندیشه برگسون.....
۱۱۱	۳. نگاهی به اصل علیت در فلسفه‌های غرب و اسلامی.....
۱۱۱	چکیده.....
۱۱۲	مقدمه.....
۱۱۲	۱. علیت در فلسفه غرب.....
۱۱۴	۱. ۱. برکلی.....
۱۱۷	۲. ۱. جان لاک.....
۱۱۸	۳. ۱. مالبرانش.....
۱۲۰	۴. ۱. لایبنیتز.....
۱۲۳	۵. ۱. هیوم.....
۱۲۵	نقد.....
۱۲۶	نقد راسل بر هیوم.....
۱۲۶	۶. ۱. کانت.....
۱۲۸	نقد.....
۱۲۸	۲. علیت، قانون و فیزیک.....
۱۳۱	عدم قطعیت و فلسفه اسلامی.....
۱۳۲	۳. علیت در فلسفه اسلامی.....
۱۳۲	۱. ۳. علیت در منظر متکلمان مسلمان.....
۱۳۵	۲. ۳. علیت در فلسفه مشاء.....
۱۳۸	۱. ۲. ۳. رگه‌های اصالت ماهیت در فلسفه مشاء.....
۱۳۹	۲. ۲. ۳. فهم متفکران غربی از علیت در فلسفه اسلامی.....
۱۴۱	۳. ۳. علیت در حکمت متعالیه.....
۱۴۶	علیت و معقولات ثانیه فلسفی.....
۱۴۸	۴. سخن پایانی.....
۱۵۳	۴. برهان‌های فلسفی اثبات وجود خداوند در فلسفه‌های غرب و اسلامی.....
۱۵۳	چکیده.....
۱۵۴	۱. مقدمه.....
۱۵۹	۲. برهان نظم.....
۱۵۹	۱. ۲. برهان نظم در فلسفه غربی.....
۱۶۴	۲. ۲. برهان نظم در فلسفه اسلامی.....
۱۶۶	۳. ۲. حساب احتمالات و اشکالات آن.....

۱۶۸	۲.۴. دین طبیعی
۱۷۳	۳. برهان وجودی / وجوبی
۱۷۹	۳.۱. بررسی اعتراضات کانت بر برهان وجودی
۱۷۹	ایراد نخست کانت، وجود یک محمول واقعی نیست؛ به نظر کانت:
۱۸۱	ایراد دوم کانت: ضرورت، قیدی منطقی است، نه وجودی:
۱۸۲	۳.۱.۱. نقد ایراد دوم کانت از نگاه فیلسوفان مسلمان
۱۸۴	ایراد سوم کانت: کلمات «واجب الوجود» معنای سازگاری ندارد:
۱۸۴	۳.۲.۱. نقد ایراد سوم کانت از نگاه فیلسوفان مسلمان
۱۸۸	۴. برهان جهان‌شناختی (امکان و وجوب)
۱۸۸	۴.۱. تاریخچه غربی برهان
۱۹۳	۴.۲. نقد آکامی بر این برهان
۱۹۴	۴.۳. تقریرهای دیگر این برهان
۱۹۷	۴.۴. نقدهای هیوم و کانت
۲۰۷	۴.۵. برهان امکان و وجوب در فلسفه اسلامی
۲۱۲	۴.۶. تفاوت‌های تقریر اسلامی و غربی این برهان
۲۱۵	۴.۷. برهان امکان فقری
۲۱۷	۵. برهان صدیقین
۲۲۲	۶. اجمال پس از تفصیل
۲۲۵	۵. فلسفه اسلامی و معناداری زبان دین
۲۲۵	چکیده
۲۲۶	۱. مقدمه
۲۲۷	۱.۱. مثال خرگوش آکسفورد
۲۳۰	معنا داری و ابطال پذیری
۲۳۱	۱.۲. معناداری گزاره‌های دینی
۲۳۳	۱.۳. فلو و تمثیل سرطان حنجره
۲۳۵	۱.۴. میچل و مثال غریبه و پارتیزان
۲۳۷	۱.۵. جان هیک و تحقیق‌پذیری اخروی
۲۴۱	فلسفه اسلامی و شبهه معناداری
۲۴۷	کتابنامه

پیشگفتار

امکان، معنا، ماهیت و حدود فلسفه «تطبیقی»^۱ یا «مقایسه‌ای»، از سؤال‌های مهم فراروی اصحاب فلسفه و اندیشه است. با اغماض از برخی ادعاها مبنی بر تاریخی و جغرافیایی بودن فلسفه و خاستگاه آن، نمی‌توان از این نکته چشم پوشید که جهان اسلام، مسیحیت و... هر یک سؤال‌هایی ویژه فراروی فلسفه قرار داده‌اند و افق‌هایی نو برایش گشودند.

اگر فلسفه همان تفکر آزاد عقلانی درباره بنیادها باشد، این تفکر در خلاء صورت نمی‌گیرد؛ بلکه عالم پیرامونی آن، بر پیشفرض‌ها، مسائل و حتی روش‌های آن تأثیر می‌گذارد و «حقیقت فلسفی» را رنگین می‌سازد. همین رنگ فلسفه جدید است که علم، تکنیک، هنر، ادبیات، اخلاق و ایدئولوژی‌های جهان حاضر را ساخته است.

بیست و پنج قرن پیش، ارسطو گفته بود: «کسی هم که با فلسفه دشمنی می‌ورزد، ناگزیر از فلسفیدن است». این سخن ارسطو، هنوز به نحو اساسی معنادار است. فلسفیدن، شیوه‌هایی گوناگون دارد و می‌تواند با توجه به متعلق‌هایی متفاوت صورت گیرد. امروزه متافیزیک، تنها یک

1. Comparative Philosophy.

بخش از فلسفه است. در مقابل، فلسفه‌های سیاست، تکنولوژی، اخلاق، هنر، زبان، طب، دین، حقوق، علوم اجتماعی، تاریخ و... عرصه‌های پهناور دارند و زیبایی‌شناسی، فلسفه اخلاق، فلسفه دین و فلسفه علم از جذابیت‌ها و توجهات ویژه‌ای برخوردارند.

دین، به ویژه اسلام، تا بدان جایی که روح، معنا و بنیاد زندگی آدمیان را مورد توجه قرار می‌دهد، ناگزیر از مواجهه با تفکر فلسفی است. علاوه بر آن، اشتغال همزمان به فلسفه و دین، افق‌هایی تازه برای پژوهشگر می‌گشاید؛ دین، متعلقات و مسائل نوین و جدی‌ای را برای فلسفه مطرح می‌سازد و فلسفه، فضای عقلانی دین را گسترش می‌دهد، نسبت آن را با عقلانیت روشن می‌سازد و از همه مهم‌تر، امکان انتخاب دین برتر را فراهم می‌کند.

پژوهش فرارو می‌کوشد تا از تلاقی سه گرایش فلسفی، دینی و تطبیقی، به اثبات وجود خدا، علیت، وجود، زمان و معناداری زبان دین بپردازد. این پژوهش، از آن جهت که در اصل بر مابعدالطبیعه مبتنی است و در نتیجه، با فلسفه دین پیوند می‌خورد، فلسفی است و از آن جهت که از دغدغه‌های دینی نویسنده حکایت دارد و میان تفکر عقلانی آزاد و حکمت اسلامی پیوند می‌دهد دینی است؛ و از آن جهت که موضوعات مطرح را در دو سنت غنی فلسفی به بحث می‌گیرد و تفاوت‌ها و همانندی‌های آنان را به صورت روشن نشان می‌دهد تطبیقی است.

آن‌چنان که ماهیت و مفهوم فلسفه تطبیقی، پرسش برانگیز است، مسائلی که در این میدان مطرح می‌گردد نیز می‌توانند مسئله‌انگیز باشد. بنابراین، پژوهش حاضر، تنها می‌تواند مدخلی بر موضوعات فوق محسوب گردد. چون بسیاری دیگر از پژوهش‌های بنیادین، فلسفه

تطبیقی آغاز راه خویش را در جامعه اسلامی می‌پیماید. تلاش فیلسوفان مسلمان، مانند علامه طباطبائی، آیه الله مرتضی مطهری، علامه محمد تقی جعفری، استاد مهدی حائری یزدی و آیه الله جوادی آملی، در این عرصه، هرچند مغتنم، راهنما و پیربار است ولی کافی نمی‌نمایاند. مترجم محترم دوره آثار افلاطون، در مقدمه جلد نخست این مجموعه می‌نویسد:

دست کم، حدود دویست سال است که زبان شناسان تاریخی و استادان فلسفه در باخترزمین می‌کوشند ترجمه‌ای دقیق از نوشته‌های افلاطون به دست دهند و بدین منظور تقریباً هر روز ترجمه‌ای تازه از یکایک رساله‌ها به بازار می‌آید، و نه تنها درباره نکته‌های بی‌شمار فلسفه افلاطون بلکه درباره یکایک جمله‌ها و عبارات و حتی کلمات او نیز بحث‌ها در جریان است.^۱

اگر گستره شیوع فلسفه تا بدین حد و دنیای ما نیز دنیایی مبتنی بر فلسفه است، تأملات تطبیقی فلسفی در آغاز راه خود قرار دارد.^۲

در تحقیق تطبیقی، تنها نمی‌توان به مسائل بسنده نمود، بلکه بیش‌تر و پیش‌تر باید به تطبیق مبادی پرداخت؛ مثلاً - چنان‌که خواهیم دید - بسیاری از نقدهای مطرح بر هستی‌شناسی غربی، به سبب بنیادهای متفاوت، هیچ‌گاه بر فلسفه اسلامی (حتی مشاء اسلامی) وارد نمی‌گردد و جایگاهی که تاریخ، نگاه ویژه مسیحی و انسان‌مداری در فرهنگ و فلسفه غربی دارد، آن را در برابر نقدهایی قرار می‌دهد که فراروی فلسفه اسلامی قرار نمی‌گیرد.

۱. دوره آثار افلاطون، ج ۱، ص ۱۵.

۲. به عنوان نمونه، در دانشنامه بزرگ و مهم فلسفی راتلج (Routledge Encyclopedia of Philosophy)، ذیل عنوان فلسفه تطبیقی، چیزی نمی‌یابید. ظاهراً اولین کتاب با این عنوان توسط ماسون اورسل در اوایل قرن بیستم نوشته شد که به تطبیق فلسفه اروپایی با آثار تفکر چینی، هندی و... می‌پرداخت.

فلسفه تطبیقی، فراز و فرود و گسترده‌گی خاص خود را دارد که متعاطی فلسفه در آن، به همداستانی با متفکران برجسته بشری در فطرت ثانی می‌پردازد. در این گفتگو، نه زبان مرسوم و عمومی، کارساز است و نه حتی زبان فنی فلسفه قدیم؛ که آن در بهترین صورت، زبان لوژیک و استدلال خواهد بود. این‌جا زبان دیالوژیک و همداستانی لازم است. شاید به همین سبب، فلسفه تطبیقی با سؤال از چیستی فلسفه و چگونگی پیدایش آن به وجود آمده است. فیلسوفان بزرگ، در پی این بوده‌اند که چرا موجودات «هستند» و «عدم نیستند»؟ ارسطو، برای اولین بار، موضوع فلسفه را مطلق وجود دانست. بشر نسبتی با وجود دارد که با راز آمیخته است. در فلسفه، یکی از این نسبت‌ها - یا صورتی از نسبت با وجود - آشکار می‌شود و در این صورت است که از مطلق وجود و اعراض ذاتی آن می‌پرسیم. فیلسوفان نیز تنها از راهی به وجود می‌رسند که در آن، وجود بر آنان پدیدار شده است. آنان هرکدام وجود را در جلوه خاصی می‌بینند، چنان که افلاطون وجود را «مثال» و ارسطو «انرژی»^۱ می‌دانست و متأخران آن را در «ابژکتیو» «روان»، «حیات»، «اراده» و «اراده معطوف به قدرت» یافته‌اند. در کنکاش متافیزیک غربی، وجود به ارزش مبدل و ترتیب موجودات بر حسب ارزش، تعیین گردید. از این رو، گفته شده است: چیزی را که نتوان در جایی به کار برد و مصرف کرد قابل اعتماد نیست.

سیر متافیزیک در دوره جدید، با دکارت، پدر فلسفه جدید غربی، صورت تازه‌ای به خود گرفت و جهان جدید را فراروی انسان‌ها قرار داد. این صورت در کانت به صورت تمام آشکار گشت. «هاینه» شاعر

1. Energeia.

آلمانی، کانت آرام و صبور را «روبسییر» آلمان خواند. ایمانوئل کانت، انتولوژی را نادرست و ناشی از اشتباه دانست. پس از او در فلسفه غربی، عمدتاً معرفت‌شناسی جای هستی‌شناسی را گرفت. با هویدا شدن تعارضات نهفته در معرفت‌شناسی کانتی، نیچه به انتولوژی معطوف گردید. او با ردّ متافیزیک به دنبال تبیین شرایطی رفت که در آن شرایط، متافیزیک موجودیت یافت و تحقیق کرد که چگونه با فلسفه و در فلسفه، تکلیف زندگی بشر تعیین شده است. پس از او، هایدگر نشان داد که سیر فلسفه، سیری نیست انگارانه بوده و جز دوری از وجود، ثمره‌ای نداشته است. به نظر او، تفکر آینده به جای «حبّ دانایی»، «دانایی حبّ» خواهد بود. در اندیشه نیچه و هایدگر، عمدتاً در فلسفه غربی، بشر به خود و شناختن خویش فرا خوانده شده و در فلسفه جدید این خودشناسی، به مطلق کردن علم، قدرت، حیات و اراده بشر انجامیده است، تا بدان‌جا که گفته‌اند: وجود، حیات یا اراده است.

وجود در فلسفه اسلامی، ظهور دیگری داشته است. بنابراین، پرسش از آن شکلی دیگر و جهتی متفاوت یافته است. به همین سبب، برخی اصحاب دقت، کتاب کم نظیر **الجمع بین رایى الحکیمین** فارابی را مناسب‌ترین اثر قدیمی در فلسفه تطبیقی دانسته‌اند.^۱ با توجه به بنیادین بودن مسائل وجود‌شناسی، پژوهش حاضر به تطبیق مباحث هستی‌شناسی در هر دو فلسفه پرداخته، تطبیق مباحث معرفت‌شناسی را به مجال دیگری می‌گذارد. در پایان، ذکر دو نکته لازم است: ۱. به دلیل این که منابع اصلی

۱. داوری، ۱۳۸۳، ۱۶

غربی این پژوهش، به خوبی ووشوق، به فارسی برگردانده شده و در دسترس است، نگارنده مناسب دید تا در ارجاع بدان‌ها، به ترجمه‌ها بسنده کند. ۲. بنیاد این مقالات درمباحث درسی دوره دکتری «مابعدالطبیعه تطبیقی» و «فلسفه برگسون» استاد دکتر حمیدرضا آیت الهی پی‌ریزی شد، بنابراین، لازم است تا از وی یاد و قدرشناسی گردد. از معاونت پژوهش مرکز جهانی علوم اسلامی، بویژه نمایندگی مشهد مقدس نیز بایسته است که بخاطر ویراستاری، صفحه‌آرایی و چاپ و نشر کتاب تشکر نمود.

سید حسن حسینی (اخلاق)

زمستان ۱۳۸۵

مشهد مقدس ح. ۱. ایران